

A fentiekből következik, hogy míg a folyóiratok esetében nincs értelme országos gyarapítási politikáról beszélni, a könyvek esetében ez indokolt. Még ha kiszámíthatatlan is a könyvek jövőbeli használata, szükség van egy átfogó, országos gyarapítási programra, nagyjából hasonló céllal, mint amit egy központi, prézens nemzeti gyűjtemény tűz maga elé. És ha egy ország könyvtárai képesek teljesíteni a könyvek iránti nem helyben jelentkező igények nagy részét, akkor indokolt-e, hogy a központi prézens gyűjteményből is szolgáltatassanak, és nem sértenék-e meg túlságosan a kölcsönadott művekkel a gyűjtemény integritását? Amikor a dokumentumok nagy része már digitális formában elérhető lesz, a kérdés jelentősége természetesen csökkenni fog.

Az országos dokumentumszolgáltatás tervezését illetően a válasz hasonló: nincs rá szükség. Még az eléréshez szükséges infrastruktúrának sem kell országosnak lennie, hanem nemzetközinek.

Néhány év múlva valószínűleg lekerül a napirendről a hozzáférés vagy tulajdonlás kérdése, és csak a hozzáféréssel kell foglalkozni. És mivel csak néhány országban foglalkoznak országos gyarapítási tervekkel, jobb, ha a többiek hozzá sem kezdenek.

/LINE, Maurice B.: Opinion paper: Is national planning for acquisitions and document supply still valid? = *Interlending & Document Supply*, 28. köt. 4. sz. 2000. p. 192–194./

(Viszocsekné Péteri Éva)

Közvetítő nélküli dokumentumszolgáltatás a Leedsi Egyetemen: a projektől a működő rendszerig

A *Document Direct* nevű projektet 1999 márciusában indították a Leedsi Egyetemen. Célja az volt, hogy kifejlesszék és értékeljék a teljes szövegű folyóiratcikkek és egyéb anyagok eljuttatásának új mechanizmusát. Pontosabban fogalmazva, hogy megbecsüljék a cikkmásolatoknak a felhasználó számítógépére történő eljuttatásához szükséges költségeit, és ennek előnyeit mint a folyóiratok előfizetésének alternatíváját.

A Leedsi Egyetemen működő nagy kutatókönyvtár jelentős folyóirat-gyűjteménnyel rendelkezik, amelyet mindig úgy fejlesztettek, hogy a kutatók igényeit ki tudják szolgálni. A kurrens vételes címek száma hatezer körül van. A könyvtárközi szolgáltatásért a könyvtár tételesenként 2 fontot kér. Politikájában egyesíti a hozzáférési és a gyűjteményfejlesztési irányzatot, az utóbbi években egyre nagyobb hangsúlyt helyezve a más könyvtárakban lévő dokumentumokról történő tájékoztatásra. A projekt értékelése megmutatta, hogy a felhasználók a könyvtárközi kölcsönzést lassú, idő- és költségigényes folyamatnak tekintik. A szolgáltatás csak akkor lehet eredményes, ha azt a többi könyvtár is fejleszti a webes technológiára támaszkodva. A fejlesztések elmaradásának két oka volt: egyrészt az Egyesült Királyságban hatályos szerzői jogi törvény előírásai, amelyek értelmében a felhasználónak minden egyes cikkmásolathoz nyilatkoznia kell arról, hogy azt tisztességesen használja; másrészt sok könyvtár térítést kér a doku-

mentumszolgáltatásért, és webalapú szolgáltatás esetén elsődlegessé válik annak eldöntése, mikor és hogyan fog a felhasználó fizetni.

A projekt közvetlen életre hívója a folyóiratok árának évenkénti emelkedése volt, miközben a beszerzésükre fordítható összeg csökkent. Másrészt a jelenlegi gazdasági helyzetben nagy nyomás nehezedett a könyvtárakra, hogy hatékonyabban használják fel a meglévő erőforrásokat. A kutatóknak egyre kevesebb idejük van arra, hogy elmenjenek a könyvtárba, és átnézzék a szaklapokat, ugyanakkor a webalapú technológia számukra is elérhetővé tesz egy sor szolgáltatást, beleértve a teljes szövegű folyóiratcikkekhez való hozzáférést.

A projekt keretében egy sor dokumentumszolgáltató céget értékelték a következő szempontok szerint:

- témakör,
- szállítási mód,
- témafigyelő szolgáltatás nyújtása,
- webes technológia használata,
- a felhasználó azonosítása,
- a szolgáltatás ára,
- fizetési lehetőségek,
- szolgáltatási szintek.

A fentiek alapján a British Library Inside nevű webes szolgáltatását, a Királyi Kémiai Társaság Dokumentumküldő Szolgálatát (Royal Society of

Chemistry Document Delivery Service), az AskIEEE és a BioMedNet szolgálatokat, a Delfti Műszaki Egyetem dokumentumküldő szolgáltatóját, valamint az UnCover cég CARL nevű szolgáltatóját választották. Felhasználói csoportként az egyetem biológiai, kémiai, villamosmérnöki és általános mérnöki iskoláját kérték fel, ahonnan az induláskor 98 kutató jelentkezett önként.

A kockázati elemzéshez a következő tényezőket vették számba:

- rendkívül nagy költségek;
- a kutatásban részt vevő hallgatóktól várható nagyszámú rendelés;
- annak valószínűsége, hogy a könyvtár állományában meglévő folyóiratot külső szolgáltatótól rendelik;
- a drága, sürgős rendelési lehetőség indokolatlan igénybevétele;
- a felhasználó nem írja alá a szerzői jogi nyilatkozatot, így a könyvtárnak kell a jogdíjat fizetnie.

Ezek megelőzésére bizonyos intézkedéseket hoztak, pl. helyi fénymásoló szolgáltatást indítottak a saját állományban meglévő cikkek másolására.

Az értékelési stratégia mind mennyiségi, mind minőségi szempontokra kiterjedt. A Microsoft Access programmal fejlesztett adatbázisban a felhasználók adatait, valamint bibliográfiai adatokat, a szolgáltatásra és a költségekre vonatkozó információkat gyűjtötték és dolgozták fel. A kísérleti időszak félidejében egy webes kérdőívet is közreadtak, amelyet a felhasználók 72%-a töltött ki, a további értékelésben pedig 62%-uk vett részt.

A projekt kísérleti időszakát 1999 júniusában indították, és hat hónapra tervezték, végül azonban 2000. február végéig tartott. Így tudták biztosítani, hogy a felhasználói csoportban egyforma arányban legyenek képviselve a kutatók és a posztgraduális képzésben részt vevő hallgatók.

A főbb eredmények a következő számokkal jellemezhetők:

- A projekt 9 hónapja alatt 1467 megrendelés érkezett, ez havonta átlagosan 164 kérést jelent; a rendelések időbeni megoszlása azonban nem volt egyenletes, pl. a nyári szünetben jelentősen csökkent a számuk.
- A legtöbb megrendelés a biológiai iskolából érkezett: kb. a kérések fele, míg a megrendelők a felhasználói csoport 43%-át tették ki, a költségek pedig az összes kiadás 48%-át.

- A legkisebb felhasználói csoport (12%) az általános mérnöki iskolát képviselte, rendeléseik az összes kérés 15%-át jelentették, költséaik ugyanakkor a másik két iskolához hasonlóan 17%-ot tettek ki.
- Valamennyi szolgáltatót igénybe vették.
- Egy felhasználó átlagosan 1–19 dokumentumot rendelt, mindössze nyolcan kértek egy-egy cikket.
- Egy felhasználó átlagosan 12 cikket kért külső szolgáltatótól, és csak egyvalakit lehetett mértéktelennek tekinteni.
- A külső szolgáltatóhoz címzett megrendelések 6%-át tudták belső forrásból teljesíteni; a vizsgálatok bebizonyították, hogy ezek a kérések javarészt indokoltak voltak, mivel ha a kért folyóirat meg is volt a könyvtárban, a szükséges szám hiányzott.
- A megrendelések 846 címet érintettek, ezek 41%-ából csak egy-egy cikket kértek; egy folyóiratot használtak 14 alkalommal.
- A legkorábbi rendelés az 1951. évi folyóiratból volt, a legkésőbbi pedig az 1992. évből.
- Egy tudományos, műszaki vagy orvostudományi folyóirat átlagos éves előfizetési ára 616 font volt, tehát ahhoz, hogy érdemes legyen előfizetni, legalább 10 alkalommal kell rendelniük belőle.

Mivel a kísérleti időszakban részt vevő négy iskola természettudományos és műszaki területen érdekelt, magától értetődik, hogy a kutatásokhoz inkább a kurrens szakirodalmat igénylik. Ezt alátámasztják az adatok is, mivel a megrendelt dokumentumok 82%-a 1990 után jelent meg, és ebből 18% 1999-ben.

A regisztrált felhasználók közül 59 nem vett igénybe sem külső szolgálatot, sem könyvtárközi kölcsönzést. A külső szolgáltatást rendelők között nem volt olyan, aki másolatot kért volna, inkább teljes folyóiratszámot, monográfiát vagy konferenciaanyagot igényeltek. Az értékelő beszélgetésekből kiderült, hogy a magas szerzői jogdíjak miatt másolatrendelés helyett inkább a könyvtárközi szolgáltatást vették igénybe.

A szolgáltatók közül a British Library *Inside* szolgáltatása volt a legnépszerűbb: az összes rendelés 61%-át ide címezték, és a 968 rendelés közül mindössze 57 nem teljesült. A szolgáltatást 93 felhasználó vette igénybe legalább egyszer, egy felhasználó átlagosan tíz alkalommal kereste meg. A küldemények 95%-át postán továbbították, még 2%-ot sem ért el a faxon kért másolatok száma. Az

Inside népszerűségének okát abban látják, hogy az egyedi azonosítónak és jelszónak köszönhetően ezt volt a legegyszerűbb kezelni. A másik ok a British Library szerteágazó tematikájú gyűjteményében keresendő, amit a multidiszciplináris adatbázis is tükröz.

A szolgáltatás megbízható volt, a jó minőségű fénymásolatokat általában a megrendelés utáni napon postára adták, és a felhasználók követni tudták kérésük teljesítését. Irányítási szempontból is az Inside-ot a legkönnyebb kezelni. A Supervisor nevű interfész segítségével a számla tulajdonosa tájékozódhat a számla állásáról, pénzt utalhat át, és bekapcsolhatja a rendszerbe saját állománya adatait.

A belső fénymásoló szolgálat szintén ismert lett, de mindössze a felhasználók 30%-a vette igénybe. A megrendelések fele négy felhasználótól származott, közülük egyvalaki kérte a megrendelések negyedrésztét. Ezek a megrendelések 145 címet érintettek, 57%-uk 1990 utáni folyóiratszámra vonatkozott. Ha egy cikknek volt elektronikus változata is, a megrendelőt tájékoztatták erről, és kérését törölték.

A projekt ideje alatt a kiadások mintegy 13 ezer fontot tettek ki, ebből 56% volt a szolgáltatások ára, és 44% a szerzői jogdíj. A külső szolgáltatóktól kapott másolatok átlagára 10,30 font volt, az átlagos szerzői jogdíj pedig 4,84 font. Ha ezeket a költségeket összehasonlítjuk a könyvtárközi kölcsönzés keretében nyújtott másolatok 13,30 fontos átlagos költségeivel (amelyek a munkatársak bérét és a rezsit is tartalmazzák), akkor a felhasználó közvetlen dokumentumrendelése a könyvtárközi kölcsönzés költséghatékony alternatívája lehet. Olyan eset nem fordult elő, hogy egy folyóiratot érdemesebb lett volna előfizetni, mint hogy esetenként az Inside-tól kérték a cikkek másolatát.

A felhasználók egybehangzó véleménye, hogy számukra a legkényelmesebb, ha egy adatbázisban való keresés után a szükséges cikkeket letölthetik, és mindannyian állították, hogy ki is akarják nyomtatni. A többség a korábról már ismert, hagyományos tudományos adatbázisokat részesítette előnyben, az Inside hátránya, hogy referátumokat nem tartalmaz.

2000 márciusától a Documents Direct *kísérleti szolgáltatásként* működött. A felhasználók körét négy további iskolával és az orvostudományi iskola

két kutatóhelyével bővítették. Szolgáltatóként már csak az Inside-ot vették igénybe. A kísérleti időszak célja a szolgáltatás működőképességével kapcsolatos kérdések tisztázása volt, mint amilyenek pl.:

- a kis állománnyal rendelkező, de jelentős kutatómunkát végző iskola mennyire lesz aktív felhasználó;
- van-e különbség a társadalomtudományok és a művészetek területéről jövő felhasználók viselkedése között;
- a szolgáltatást az egyes karokon irányító teamek szerepe.

2000 októberében újabb 16 iskolát vontak be a kísérleti szolgáltatásba, így a részt vevő intézmények száma 26-ra nőtt.

A *gazdasági kérdéseket* vizsgálva elmondható, hogy a könyvtár számára a projekt keretében finanszírozták a közvetlen dokumentumrendelés fejlesztésére és értékelésére irányuló munkákat. A folyóirat-állomány költségeit külön figyelték. Jelentős bevételi forrásnak bizonyult a fénymásoló gép üzembe állítása. További vizsgálatokat igényel azonban, mekkora jövedelemkiesést okoz a fénymásolás helyett elektronikusan elérhető folyóiratok használata (mivel ez utóbbiak nyomtatásából származó bevételeket a számítóközpont kapja, nem a könyvtár).

Nehéz megbecsülni a bérköltségekből a szolgáltatásra jutó hányadot, mivel a munkatársak más feladatokat is ellátnak. Hasonlóképpen nehéz megbecsülni a folyóiratok kötetésére fordított költségeket is. Mindebből megpróbálták az egy cikk-másolatra jutó költséget kiszámítani. Annak eldöntésére, hogy hány folyóiratot kell lemondani ahhoz, hogy fedezni tudják a közvetlen dokumentumrendelést, a következő képletet javasolták:

A közvetlen dokumentumrendelés becsült éves költsége

$$\frac{\text{Az adott szakterületen egy folyóirat átlagos költségei}}{\text{= A szolgáltatás finanszírozásához törlendő folyóiratok száma}}$$

Az 1. táblázat a kísérleti időszakban részt vett iskolák vonatkozó adatait tartalmazza. A négy iskola költségeit összesítve azt kapták, hogy egy cikk-másolat ára az éves folyóirat-előfizetési költségvetés 1,5%-át teszi ki. Azt is világosan látják, hogy minden egyes folyóiratcím lemondása a szolgáltatás igénybevételét növeli.

1. táblázat

A szolgáltatás becsült éves költsége

	A közvetlen dokumentumrendelés becsült éves költsége (GBP)	Egy folyóirat-cím átlagos költsége (GBP)	A szolgáltatás finanszírozása miatt törlendő folyóiratok becsült száma
Biológia	8 150,08	866,15	9,41
Kémia	3 130,32	1 401,75	2,23
Általános mérnök	2 920,92	263,53	11,08
Villamosmérnök	2 717,85	571,56	4,76
	16 919,17		

A könyvtár tudatában van annak, hogy a nyomtatott folyóirat-állomány szinten tartása nehéz lesz, és ha a költségek csökkentését nem oldja meg az elektronikus folyóiratok fejlesztése, akkor a gyűjteményfejlesztés hibrid modelljére kell átállni. A Documents Direct szolgáltatás és az elektronikus folyóiratcsomagok használata enyhíti majd a pénzüke következményeit, mivel olyan alternatívát jelentenek, amelyek mind a könyvtár, mind a karok számára csökkentik a negatív folyamatok hatásait.

/BIRCH, Katie-YOUNG, Ian A.: Unmediated document delivery at Leeds University: from project to operational system. = *Interlending & Document Supply*, 29. köt. 1. sz. 2001. p. 4-10./

(Viszocsekné Péteri Éva)

A Relais dokumentumszolgáltató rendszer: a forrásmegosztás egy új modellje

A Relais rendszer használatával a könyvtárak gyorsan és nagy mennyiségben tudnak szolgáltatni. Előállítója a Relais International cég (<http://www.relais-intl.com>) az EBSCO Information Services leányvállalata. A Relais a Kanadai Tudományos és Műszaki Információs Intézetben (Canada Institute for Scientific and Technical Information = CISTI) korábban már sikeresen alkalmazott IntelliDoc rendszer továbbfejlesztése. Célja a könyvtárközi kölcsönzés és a dokumentumszolgáltatás támogatása, de a könyvtárak forrásmegosztásának új modelljét is jelenti. Alapja, hogy a könyvtárközi kölcsönzési folyamat nem a fénymásolatokra, hanem a digitális leképezésre épül. A rendszer különböző kézbesítési módszerek alkalmazását teszi lehetővé: a postai továbbításhoz szükséges helyi nyomtatástól a faxon, Arielen keresztül az elektronikus levelezőrendszerek használatáig. Ezen túlmenően lehetőség van a szolgáltatási folyamatot jellemző adatok visszakeresésére is.

A könyvtárközi megrendelések más könyvtáraktól, míg a másolatok iránti igények mind belső felhasználóktól, mind külső megrendelőktől érkehetnek. Ezeket a Relais egy vagy több forrásból tudja teljesíteni, mint amilyenek az OCLC, a DOCLINE és az ISO ILL protokollját használó rendszerek. A folyamat *A megrendelések letöltése* lépése a megrendeléseket tartalmazó fájlokat tölti le a forrásrendszerekből, *A megrendelések indítása* pedig betölti ezeket a könyvtár Relais adatbázisába. Ez egy

relációs adatbázis, amely Microsoft SQL vagy Oracle Enterprise szerveren működik. A folyamat következő lépése *A megrendelések megfogalmazása*, amelynek során a kérést számos szempont szerint ellenőrzik; a valamilyen okból nem megfelelőket az automatikus elutasító rendszer visszaküldi, míg a megfelelők sorban állnak kinyomtatásra várva. A sorból a nyomtatásra történő kiválasztás a raktári jelzet és a megjelenés kelte alapján történik. A virtuális sorból a kérés teljesítése arra a nyomtatóra kerül, amely a kért dokumentumhoz fizikailag a legközelebb van.

A Relais szkennelő munkaállomásán a megrendelőlapot és a nyomtatott kiadványt együtt dolgozzák fel. A rendszer megengedi a *Nem teljesíthető kód* használatát is, ha a keresett dokumentum nincs a helyén, vagy a megrendelést bármely egyéb okból nem lehet teljesíteni. Lehetőség van továbbá a *Küldeni kód* használatára is, ha az eredeti dokumentumot vagy egy audiovizuális dokumentumot nem lehet szkennelni. Mindkét esetben a rendszer üzenetet küld a *Forrásrendszerek* a megrendelés feldolgozásának módjáról.

A szkennelés után a következő lépés *A szkennelt állomány megújítása*, majd a dokumentum továbbítása a Forrásrendszer által megadott módon. A folyamat végét az *Update, teljesítve* lépés jelenti, amelynek során a Forrásrendszert tájékoztató fájl készül a megrendelés feldolgozásáról.